

Nyt fra Sprognævnet

1996/2 · juni

Ærkekøbenhavnsk eller ravjysk? Pæredansk er det i hvert fald

Af Inge Lise Pedersen

»Hvorfor hedder det *ærkekøbenhavnsk*, men *ravjysk*?«, var der én der spurgte efter et foredrag. Det kunne jeg ikke svare på på stående fod, så jeg svarede med et modspørgsmål: »Hvorfor hedder det *pæredansk*?«. Jeg kan stadigvæk ikke svare på spørgsmålene om hvorfor, men jeg kan fortælle noget om hvordan og hvornår vi har fået disse udtryk i dansk.

Forstærkende førsteled

De tre ord er fælles om at indeholde førsteled hvis eneste funktion er at for-

stærke sidsteleddet, de fortæller at det er københavnsk, jysk eller dansk i allerhøjeste grad. Mere københavnsk end en ærkekøbenhavnner er, kan man ikke blive. Sådanne ord hvor førsteleddet uanset sin »egentlige« betydning kun angiver en meget høj grad, har på dansk to lige stærke tryk. Derfor kan der være en vis usikkerhed om de bør skrives som ét eller to ord; i gældende retskrivning skrives de som ét ord, men i nogle af de ældre citater skrives de i to ord.

Ærkekøbenhavnsk

Ordet *ærkekøbenhavnsk* kan spores tilbage til Knud Lyhne Rahbek der i sine erindringer fortæller om »en erkekiøbenhavnsk Tjenestepige, vi havde, der i sit Sprog besværgede [dvs. besværede 'beklagede'] sig over, at der var en Fandens Flyvenop [dvs. faren op, hidsighed] her i Huset« (Erindringer af mit Liv, 1824-29, bind 5, s. 421). Men forleddet

ærke- er langt ældre. Det kommer fra de gamle grækeres *archos* 'den første' eller 'anføreren' og er kommet ind i dansk via oldengelsk, hvor ordet skrives *ærce*. Ordet er fulgt med kristendommen, eller rettere med det kirkelige embedshierarki, det jordiske såvel som det himmelske, idet der både er tale om *ærkebisper* og *ærkeengle*, der er overordnet de almindelige bisper og engle.

Allerede i middelalderen vandrede *ærke-* over i det verdslige embedshierarki med betegnelser som *ærkehertug* og *ærkekanler*. I 1700-tallet begynder ordets dobbeltliv, idet Holberg anvender det for sjov i betegnelser som *ærkevaskerkone* og foran negative betegnelser i *ærkenar* og *ærketosse*, mens Ewald bruger sammensætningen *ærkeskælm*. Derfra er der ikke langt til alle de mange sammensætninger der kendes fra 1800-tallet, i nogle tilfælde tidligere: *ærkebæst*, *ærkedosmer*, *ærkefæ*, *ærkekæltring*, *ærkeskarn* og *ærketølper* mfl.

Man begyndte også tidligt at bruge *ærke-* til at forstærke adjektiver: En person betegnes som *ærkeliderlig* i 1760, en anden som *ærketåbelig* i 1799, mens Grundtvig omtaler en som *ærkegammel* og Gustav Wied undtagelsesvis taler om »et rigtig erkegodt Menneske«.

Med Wied er vi nået til en tilstand hvor *ærke-* kan forstærke hvad som helst, substantiver og adjektiver, i sjældne tilfælde også verber (»du skulle rigtig *ærke* skamme dig«) og positive såvel som negative betegnelser.

Man kan derfor heller ikke ud fra selve ordet vide om det regnes for noget positivt eller negativt at være *ærkekøbenhavnner*. De gamle eksempler er solidariske

med det københavnske, og overvejende positive, og der er tale om københavnsk væsen i almindelighed, ikke specielt en københavnsk måde at tale på.

Ravjysk

Ravjysk har en ganske anden historie. Det begynder ikke i Grækenland, men har hjemlig, til dels jysk, baggrund. Det brugtes også om andet end jysk. Inge-mann kan karakterisere noget som *rav Schwabisk*, og i slutningen af 1800-tallet kunne Drachmann tale om en *rav italiener*, og andetsteds omtales *ravskotsk* og *ravfynsk*. I det hele taget har ordet tidligere haft bredere anvendelsesområde, Grundtvig kan således sætte det sammen med både *dansk*, *jysk*, *norsk* og *tysk*, fx »hvis vi vilde stræbe at være ravidanske og vovede at tale bredt Dansk« (Danskeren, 1849, bind 2, s. 246).

Det forstærkende *rav-* skrives somme tider *rag-*, og Ordbog over det Danske Sprog og Feilbergs jyske ordbog antager at der kan ligge flere ord bag: dels et *rave*, dels flere forskellige ord der i ældre tid kan skrives både *rag* og *rav*.

Rave 'vakle, være ved at falde' har næppe noget med *ravjysk* at gøre, men det indgår i sammensætningen *ravgal* 'overmåde gal' (der i ældre tid blev skrevet *ravegal*) og i *ravruskende (gal)* (som i ældre tid hedder *rysk-rave-galen* o.l.). Disse ord er eller har været brugt i hele landet. I alle de andre sammensætninger på *rav-* må man regne med at det er et af de andre ord der indgår. De fleste af disse sammensætninger bruges især af jyder.

Det ene *rag* der kan komme på tale,

bruges om groft og stift hår eller uld og om jord eller sand der er bart eller skarpt, og det er almindeligt i store dele af Jylland. Det ville kunne forklare den bibetydning af noget yderligtgående, groft og krast som det forstærkende *rav* kan have.

Rag nummer to er nok bedre kendt i formen *rakt*. Man kan flyve *rakt* nord og køre lige *rakt* ind i et træ. Det betyder altså 'stik', 'lige', og det indgår formentlig i *ravret* (eller *ragret*) der betyder 'lodret', 'ret op og ned'. Det kunne også tænkes at spille med i betydningen af *ravjysk*.

Muligvis er der også en tredje betydning af *rag* der spiller ind, men det er mere dunkelt. Dels fordi der er et *arg* og et *rag* med samme betydning, dels fordi en del ordbogsredaktører har udtrykt sig så florumvundet at det er vanskeligt at blive klar over hvad ordet betyder. Men hjemligt er det, og det kan følges tilbage til de gamle islændere. Ordbøgerne oversætter det med 'fej', 'kvindagtig' eller 'ukysk', men Fritznors Ordbog over det gamle norske Sprog (1896) føjer dog hertil 'tilbøielig eller villig til at lade sig misbruge til Sodomiteri'. En *arg* (eller *rag*) karl kunne altså betyde en homoseksuel (mand). Når man tager tidligere tiders holdning til denne seksuelle tilbøjelighed i betragtning, er det ikke vanskeligt at forstå, at ordet kunne bruges til yderligere forstærkning af ord der i forvejen havde nedsættende betydning. Men *ravjysk* indgår det næppe i. Derimod kunne det tænkes at indgå i nogle af de andre sammensætninger der findes i jysk, som *ragarm* 'ludfattig' (Thit Jensen: Familjen Storm 1904, s. 6),

ragfuld (Holstebroegnen), *ragløs* (Vendssyssel) og *ravrådden* (Mors).

Dialekterne på øerne kender ikke til disse ord, så der er en vis logik i at *rav* har overlevet som forstærkende ord netop i *ravjysk*.

Ramjysk

Ved siden af *ravjysk* kan man også finde *ramjysk*, endda så langt tilbage som 1576, da det hedder om en anklaget i Helsingør at »han taledede ram-jysk«. *Ram* betyder 'stærk, bitter, skarp'. Det bruges oftest om smag og lugt og har en bibetydning af noget groft eller krast når C.F. Wadskiær (1713-79) fx kalder et af sine bryllupsdigte skrevet på jysk for »En Mundfuld ram Jydsk at aabne Magen (dvs. maven) med«. Jyderne kan i øvrigt selv bruge ordet til at karakterisere hinandens tale med: »Hun æ ram i æ tål«, kan det hedde i Vestjylland, dvs. skarp i talen.

I 1800-tallet bruges *ram* til at forstærke både *finsk*, *norsk* og *tysk*; Grundtvig skriver således omkring 1818 til Henrik Steffens: »Var De en ram Tydsker, og turde jeg ansee mig for en ægte Dansk, da ...« (Breve til og fra N.F.S. Grundtvig, bind 1, s. 499). *Ramdansk* findes også, omend ikke særlig ofte, og især i betydningen overdreven dansk, som når Gudmund Schütte i 1922 skriver en artikel i *Tilskueren* (nr. 2, s. 424) om »Ramdanskhed« der handler om snæversynet og overdreven danskhed.

Rav og *ram* løber som forstærkende ord sammen, omend *rav* er mere positivt end *ram*. De bruges begge især sammen med *jysk*.

Pæredansk

Med *pæredansk* er vi tilbage i det indlånte ordforråd, det er formentlig en omdannelse af latin *purus* 'ren', men brugt først og fremmest ved ord med nedsættende betydning: *pære snavs*, *det pære juks*, *pære vrøvl*, *pæredum*, dog også i sammensætninger som *pærelet*, *pærenem*. Det er en populær glose hos mange af de kendte forfattere fra forrige århundrede fra Baggesens »Jeg ingensinde var saa pære dansk/Som jeg det her .. er blevet«, over Grundtvigs »det var saa utysk, saa pæredansk«, til Kierkegaards »fordi det Negative i Meddelelsen ikke er tænkt, men denne tænkt puur og pære positiv«, ikke at forglemme H.C. Andersens fortælling om laserne: »pæredansk var den ene, og ravnorsk den anden«. Hos de ældre forfattere er der en forkærlighed for at bruge formen i bogstavrim med *pur*: *pure*, *pære Alvor* (Brandes). *Pæredansk* betyder i nogle tilfælde ikke blot 'i bund og grund dansk', men har en bibetydning af overdreven, ensidig danskhed, som *Pærekøbing* er den inkarnerede småborgerlige danske købstad.

Sammensætningerne med *pære-* er et broget felt. Foruden omdannelserne af *pure* spænder de fra *pærehas* (væskeansamling på hasespidsen hos heste) og *pæretræ*, over *pærekone* og *pæreskude* (der begge har med handel med pærer at gøre), *pæresul* (jf. *ableflæsk*) og *pærevælling* (der både kan være vælling med kogte pærer og omdannelse af *pirrevælling* 'dreje rundt-vælling') til *Køge pæremarked* (der handlede med heste, jf. tysk *Pferd*) og *pærevals*, der formentlig er en dialektal form af *pirrevals*, dvs. 'dreje

rundt-vals', en pardans der var moderne omkring 1830. Alt i alt en pærevælling af ord der er løbet sammen i en og samme lydform. Dertil kommer den billedlige brug af pærer som tidligere spændte fra *hestepærer* til *jordpærer* (dvs. kartofler), og fra *elektriske pærer* til det menneskelige hoved. Den sidste betydning kunne føres videre i vendingen *at have pærekatar* 'være dum, skør', et gammelt slangord der vist nu kun lever i ordbøgerne ved siden af det dunkle udtryk: *Fikst du pæren*, *Zakarias?*

»Ravbornholmsk« eller ...?

Men hvad siger man om folk fra andre egne af Danmark der taler egnens sprog i udpræget grad, når de nu hverken taler *ravbornholmsk* eller *pæresjællandsk*, og kun til nød *ærkefynsk* (selv om *ærke-* er mere anvendeligt end de to andre forled)? Selvfølgelig kan man sige *bredt sjællandsk* og *syngende fynsk*, og hvis vi bevæger os uden for landets grænser, vil vi kunne sige *klingende norsk* (snarere end H.C. Andersens *ravnorsk*). Men helt parallelle er disse udtryk ikke, de karakteriserer og beskriver lidt mere end *ærke-*, *rav-* og *pære-*, der kun udsiger noget om graden.

De andre gamle forstærkende ord som *eje-* (*ejegod* og *ejeskarn*) eller *pil-* (*pilrådden* og *pilskaldet*) kendes ikke i denne brug, med en enkelt undtagelse: Vilh. Andersen der forsøgte sig med et *ejedansk*. Og *kernedansk* er ikke synonymt med *ærkedansk* idet det kun kan have positiv betydning.

Er der blandt læserne nogen der kender andre udtryk for folk der taler deres egne sprog i en udpræget grad, hører jeg

gerne om det. Send oplysningerne til Dansk Sprognævn (adressen står bag på bladet).

Inge Lise Pedersen (f. 1939) er lektor ved Institut for Dansk Dialektforskning, Københavns Universitet, og næstformand i Dansk Sprognævn.

Mere om tiøren

I Nyt fra Sprognævnet 1996/1 vovede jeg at skrive om tricket med tiøren på telefonapparatet at det var et ejendommeligt påfund af en enkelt person; jeg afviste påstanden om at sådan gjorde »man«.

Det skrev jeg i god tro, for hverken jeg selv eller andre i Sprognævnet havde nogen sinde hørt om det trick. Siden artiklen blev trykt, har flere læsere fra forskellige miljøer imidlertid fortalt mig at de husker knebet fra tiden omkring 1950. Det har altså ikke været et enestående påfund. Men de samme læsere fremhæver at mønten var en *enøre*. For

tricket i sig selv var det vel ligeegyldigt, men talemåden *så faldt tiøren* kan jo ikke godt stamme fra et fif med en enøre. Virkelighedsbaggrunden er tiørens fald i mønttelefonen.

I samme artikel skrev jeg at en tilsvarende talemåde ikke findes på svensk. Det sluttede jeg ud fra to omstændigheder: I moderne ordbøger over det svenske sprog, fx den mere end 1500 sider store *Svensk ordbok* fra Språkdata i Göteborg (1986), står der intet lignende udtryk under *tioöring* 'tiøre'. Og i den største ordbog fra dansk til svensk, Bertil Moldes fra 1958, er talemåden *nu faldt tiøren* forklaret som følger: 'nu gick det [äntligen] upp ett ljus, nu begrep jag' - en omskrivende forklaring, ikke en oversættelse til et direkte modsvarende fast udtryk i svensk.

Men nu har Svenska språknämnden gjort mig opmærksom på at man på svensk faktisk kan sige fx *äntligen ramlade tioöringarna ner*. Udtrykket ser ud til at have været nyt i 1955, da det blev kommenteret i en avis. Men til forskel fra det danske *nu faldt tiøren*, der blev citeret i den store Ordbog over det Danske Sprog, har den svenske pendant *nu ramlade tioöringarna ner* aldrig fået indpas i de almene ordbøger; det samme gælder en variant som lyder *nu ramlade polletten ner*. Den første af dem er dog registreret i Haldo Gibson: *Slangordboken* (1959).

Når man på svensk gerne siger *tioöringarna* i flertal, er det fordi mønttelefonstaksten i lang tid var 20 øre, altså to tiører; men man kan også høre entalsformen *tioöringen*.

Allan Karker

Homeshopping

Af Erik Hansen

For et par år siden lukkede Brugsen i den lille østjyske by Vellev i Hvorslev Kommune. Det var beboerne kede af, for der er langt til Brugsen i Ulstrup hvis man ikke har bil.

For at hjælpe lidt på situationen blev der sidste år oprettet en ordning, så folk der har en computer, via telefonnettet kan bestille varer i Ulstrupbrugsen. Man kalder et varekatalog frem på skærmen, og fra tastaturet på pc'en eller med musen bestiller man hvad man ønsker. Varerne bliver så bragt til døren to gange om ugen. Ordningen er kommet i stand ved samarbejde mellem fire kommuner, Brugsen, FDB og IBM.

Folkelig orddannelse

Det er det man kalder *homeshopping*, altså at ordne sine indkøb uden at forlade hjemmet. Ordningen er blevet populær i Vellev, men man opdagede snart at det engelske ord *homeshopping* ikke rigtig gjorde sig i det jyske. Det er besværligt at udtale, bøje og stave, og mange følte sig usikre og generte ved at bruge ordet.

Det resulterede i at institutionerne bag homeshopping-ordningen resolut udskrev en konkurrence blandt egnens beboere: Hvad skal vi kalde *homeshopping* på dansk? Et folkeligt orddannelsesprojekt!

Der indkom 888 forslag, men der var

naturligvis i nogle tilfælde flere der var kommet på den samme idé, så antallet af forskellige forslag var 550. Også et pænt tal.

Der blev så nedsat et udvalg som skulle finde frem til det bedste ord, og jeg deltog på opfordring som repræsentant for Dansk Sprognævn.

Stavning, bøjning og udtale

For at kunne træffe en saglig afgørelse må man på forhånd gøre sig klart hvilke krav man vil stille til det vindende ord.

Et af dem er at ordet skal være let at stave, udtale og bøje. Derfor må man kassere *E-mailindkøb*, *on line-køb*, *easy-buy* og *komputer-brugsen*.

Ordet skal også helst være ret kort, så *hjemmeselvstyreindkøb*, *datastyret sofa-kioskhandel* og *dagligstueforretning* fik ikke en chance.

Desuden ville det være en stor fordel hvis det nye ord både findes i en udgave som substantiv og som verbum, altså ligesom *homeshopping*.

Som substantiv: *Homeshopping er ved at blive populært.*

Som verbum: *Nej, jeg tager ikke til Bjerringbro i dag, jeg homeshopper i stedet.*

Det vil sige at man ikke kan bruge ord som *klik-en-butik*, *stue-brugsen* og *divanener-biksen*. Forslaget *indkøbsnettet* er faktisk godt, men kan man tænke sig ordet som verbum: *Jeg tager ikke til Bjerringbro i dag, jeg indkøbsnetter i stedet.*

Tjaa, hvem ved...

Et landsdækkende ord

De der havde indbudt til konkurrencen, havde den fornuftige idé og rimelige ambition at det nye ord skulle kunne bruges overalt i landet, idet man faktisk regner med at *homeshopping* er noget der vil brede sig i fremtiden. Derfor måtte vi kassere alle ord som går på noget lokalt eller på bestemte forretninger. Altså ud med *Vellev-handel*, *jydekøb*, *brugskøb* og *dagli'landhandel*.

Man skal også tænke på at *homeshopping* ikke kun er noget der foregår med en computer. Det kan også være at tage telefonen og ringe en forretning op og bestille. Eller sende en telefax med sine bestillinger. Derfor kunne ingen forslag bruges hvis de indeholdt noget der hentydede til computer: *compukøb*, *comhjemkøb*, *computerkøb*, *edb-handel*, *pc-indkøb*.

Og da man sigtede mod et strengt sagligt ord, kunne man heller ikke bruge ord som minder om reklame ved at være klart vurderende: forslag som *letkøb*, *optikøb* og *superlette* måtte udgå.

Det vindende ord

Det viste sig at når man gik listen med de 550 forslag igennem og stregede ord efter de nævnte principper, så blev der kun en halv snes tilbage. Slutspurten kom til at stå mellem

fjernhandel, fjernkøb, hjemhandel, hjemmehandel, hjemkøb, hjemmekøb, hjemvalg, hjemmevalg, linjehandel, linjekøb, telehandel, telekøb

Fjernhandel og *fjernkøb* er ikke så hel-

digt, da *homeshopping* egentlig lige så godt kunne kaldes *nærhandel* eller *nærkøb*. *Linjekøb* er nok lidt for intet-sigende, og *telehandel* og *telekøb* minder for meget om telefon. *Hjemvalg* er slet ikke dårligt, men det er jo altså køb og handel det drejer sig om, ikke bare valg.

Tilbage er så *hjem(me)handel* og *hjem(me)køb*, og det er lige ved at man kunne afgøre det ved at slå plat og krone. Men vinderen blev *hjemmekøb*, fordi det er kortere end *hjemmehandel*. Formen *hjemkøb* kunne også være valgt, men dette ord bruges i en lidt anden betydning af forretningsfolk: »Vi har hjemkøbt et større parti uldne kvalitetsvinterfrakker, som vi sælger til en usædvanlig fordelagtig pris«.

Man kunne nu spørge om *hjemmekøb* er præcist nok. Er det ikke *hjemmekøb* hvis man i døren køber snørebånd af en omrejsende handelsmand? Eller lader sig overtale til at købe plasticskåle ved et Tupperware-party?

Nej, sådan kan man ikke se på det. Et ords præcise betydning fremgår så at sige aldrig af dets form alene. Formen viser i reglen hvor det snerper henad, den nøjagtige betydning fastlægges af sprogsamfundet. Et *ildsted* er nok et sted hvor der er ild, men det er jo ikke en ildebrand; DSB's rullende materiel er nok vogne der kører på spor, men det er ikke *sporvogne*. Og en *æbleskive* er slet ikke det den giver sig ud for. Og så videre.

Så det gælder såmænd bare om at vedtage at *hjemmekøb* betyder 'homeshopping' og ikke noget andet.

Et slidstærkt ord

Det var jo ikke noget særlig sensationelt eller smart ord der kom ud af konkurrencen. Af eksemplerne ovenfor kan man se at folk virkelig havde ladet fantasien finkle og kreativiteten blomstre – og så endte det bare med *hjemmekøb*, et lidt gråt ord.

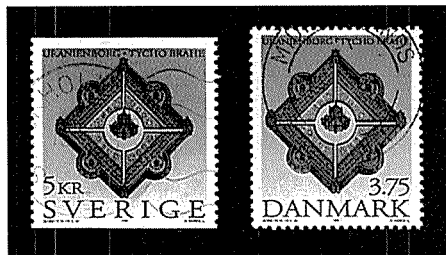
Men skal man have et brugbart og slidstærkt ord til dagligdagen, så kan det ikke nytte at komme med alt for kvikke og farvestrålende forslag. De holder ikke i længden.

I øvrigt viste det sig at *hjemmekøb* var det ord som var foreslået af flest, og vi måtte derfor trække lod for at finde vinderen.

Erik Hansen (f. 1931) er professor i moderne dansk sprog ved Københavns Universitet, formand for Dansk Sprognævn.

Hvad hedder Tycho Brahes borg på Hven?

Af *Vibeke Sandersen*

I slutningen af 1995 udgav det danske og det svenske postvæsen et frimærke med fælles motiv, nemlig Tycho Brahes borg på Hven. Under udarbejdelsen af frimærket havde det danske postvæsen problemer med hvilken form af navnet man skulle vælge. Nogle kilder skrev *Uraniborg*, andre *Uranienborg*.

Kort og leksikon

Sprognævnet blev sat på sagen, og det stod snart klart at man til et dansk frimærke måtte vælge formen *Uranienborg*. Det er den form der har størst udbredelse både i moderne dansk og i moderne svensk. Vi konsulterede en række moderne leksikoner og kort og konstaterede at både danske og svenske kort havde formen *Uranienborg*. Det gælder fx Geodætisk Instituts generalstabskort, 11. udgave, 1960 (1. udgave 1928), og det gælder tilsvarende svenske.

I de fleste af vores nye og nyere leksi-

koner finder man ligeledes formen *Uranienborg*. Således Gads Lille Leksikon, 1991, og Gyldendals Fakta, 3. udgave, 1992, bind 4, og det er denne form Den Store Danske Encyklopædi har valgt som opslagsform. Derimod har astronomen Kristian Peder Moesgaard, der har skrevet artiklen om Tycho Brahe, foretrukket formen *Uraniborg*. Tilsvarende omtales observatoriet i den svenske Nationalencyklopedin i artiklen om Tycho Brahe under formen *Uraniborg*. Denne form har også Lademanns Store Leksikon, bind 29, 1993.

Før i tiden

I lidt ældre danske opslagsværker er der større variation. Formen *Uranienborg* finder man i Dansk Konversationsleksikon, redigeret af Ole Storm, bind 3, 1957. Men i Berlingskes Illustreret Dansk Konversationsleksikon, bind 22, 1936, har observator, mag.scient. Julie Vinter Hansen opslagsformen *Uraniborg*, mens *Uranienborg* er føjet til i parentes. I Salmonsens Konversationsleksikon, 2. udgave, bind 24, 1928, er opslagsformen *Uraniborg*. Men det er bemærkelsesværdigt at der i samme leksikon i artiklen om Tyge Brahe (den latinske form *Tycho* er føjet til i parentes), der er skrevet af samme forfatter som artiklen om Uranienborg, nemlig nordmanden, observator J.Fr. Schröter, er valgt formen *Uraniburgum*, altså den latiniserede, eller (med spærrede typer) *U r a n i e n b o r g*; oven i købet føjes der til: »(s. d.)«, altså 'se dette'; men denne form fastholdes som sagt ikke i artiklen om Uranienborg.

I 1800-tallet er formen *Uranienborg*

dominerende i dansk. Fx har Allers illustrerede Konversationsleksikon, redigeret af George Lütken, 1899, denne opslagsform. Tilsvarende har kortene fra 1800-tallet formen *Uranienborg*, således Both, 1871 og Gliemann, 1829. Denne form, der er blevet den dominerende i dansk almensprog, slutter sig til tysk navneskik. Men jo længere vi går tilbage og nærmer os Tycho Brahes egen tid – han levede 1546-1601 – jo hyppigere træffer vi formen *Urani-*; således har hans elev Blaeu 1662 brugt den latiniserede form *Uraniburgum*.

Tycho Brahe

Hvilken form Tycho Brahe selv foretrak, er blevet os oplyst af ph.d. Peter Zeeberg, som har studeret Tycho Brahes breve og set at han oprindeligt, ca. 1578-1584, brugte formen *Uranienborg*, men derefter gik over til formen *Uraniborg*. Mere detaljeret ser billedet således ud: Tycho Brahe fulgte den praksis, at når han skrev på tysk, brugte han enten formen *Uranienburg* eller *Uraniburg*; på latin – det sprog han oftest benyttede i sine skrifter, også de mere private – skrev han *Uranienburgum* eller *Uraniburgum*; i de skrifter der foreligger på dansk fra hans hånd er formen *Uraniborg* benyttet. Det må dog tilføjes at der ikke er fundet noget dansk skrift hvori dette navn optræder, fra den periode da han foretrak *Uranienborg*.

Etymologi

Etymologisk forholder det sig således at *Uranien-* er afledt af *Urania*, i den græske mytologi astronomiens muse, mens *Urani-* er afledt af *Uranos*, i græsk myto-

logi himlen personificeret som guddom, den tilsvarende latinske form er *Uranus*. I Salmonsens leksikon, bind 3, oplyses det fejlagtigt at »Denne efter sin Tid storartede Bygning fik Navn efter Astronomiens Muse og kaldtes derfor *Uraniborg* ell. *Uranienborg*« (s. 805, sp. 1). Peter Zeeberg har oplyst os om at Tycho Brahe har sagt at huset er opkaldt efter himlen selv, hvad der formentlig forklarer at han efterhånden foretrak formen *Uraniborg*.

Fagvidenskabelig sprogbrug

En svensk astronom på Hven der er Tycho Brahe-specialist, er utilfreds med formen *Uranienborg* på det dansk-svenske frimærke. Han betegner formen *Uraniborg* som enerådende fagligt og internationalt. Imidlertid har formen ikke altid været enerådende blandt fagfolk; for det første benyttede Tycho Brahe jo selv oprindelig formen *Uranienborg*, for det andet ser det ud til at nogle fagfolk både i 1800-tallet og i dette århundrede har brugt denne form, og vi har fået oplyst at *Uranienborg* er den form danske astronomer i dag benytter. Om kovendingen i Salmonsens leksikon er fagvidenskabelig eller redaktionel – jf. at bind 3 også vælger den danske form *Tyge* af Tycho Brahes fornavn – er næppe til at afgøre.

Almensprog

Imidlertid er det afgørende argument for Dansk Sprognævn at formen *Uranienborg* simpelthen er formen i dansk – og svensk – almensprog; det har den været, og det er den den dag i dag. Der-

for er det også den form man bør foretrække på et dansk frimærke.

Vibeke Sandersen (f. 1936) er seniorforsker i Dansk Sprognævn.

Tus og tusse

I Retskrivningsordbogen fra 1986 kan man finde ordet *tusse*. Og da der er en vis risiko for at brugeren tror det er ordet *tudse* han har fundet, er *tusse* forsynet med en identifikationsparentes som oplyser at en tusse er en pen.

Altså en filt- eller fiberpen med kraftigt farvestof, som især bruges til at tegne billeder og skilte med. Det er naturligvis den folkelige eller barnlige udtale af ordet *tusch* der ligger bag. Tegnereskabet omtales eller defineres nemlig tit som en *tuschpen*, skønt farvestoffet ikke er *tusch*.

Tussen blev for alvor udbredt i løbet af 1970'erne, og det var samtidig med at der blev arbejdet med at redigere den nye Retskrivningsordbog. Enten har sprogbrugen mht. dette ord dengang ikke ligget så fast som Sprognævnet troede, eller også har den ændret sig, for nu er der ingen der vil kendes ved singularisformen (entalsformen) *en tusse*. Det hedder en *tus*.

Det ældste citat vi har med *tus(se)*, er fra april 1974, nemlig i Mogens Jansen:

Indskoling, udskoling – sammenhæng?
(s. 117):

Tussen (filtpen, nylonpen – der sker stadig en teknisk udvikling) er ved at blive en tilsvarende hjælp for de motorisk svagt udviklede elever.

Af dette citat kan man ikke se om grundformen er *tus* eller *tusse*. De øvrige ti citater i Sprognævnets samling har kun pluralisformen (flertalsformen), men den ses ofte stavet *tudser*. En sådan stavemåde tyder jo umiddelbart på at singularisformen må tænkes at skulle rime på det i forvejen kendte ord *tudse*.

I samme retning trækker de sammensætninger vi har citater med: et par med ordet *tussefjerner* og ét med *tudsepalet*. Hertil kommer at vi ingen citater har med *tus* eller *tuds* (og for den sags skyld heller ingen med en pluralisform *tuscher* i den betydning). Alt dette er baggrunden for at Sprognævnet har rådet til singularisformen *tusse* når det er blevet spurgt, og for at ordet er optaget i Retskrivningsordbogen i den form.

Formen *tusse* er også med i et par mindre ordbøger, men de er kommet efter 1986 og bygger formentlig på Retskrivningsordbogen.

Mere interessant er det at Den Store Danske Udtaleordbog (Munksgaard, 1991) har opslagsformen *tusse* med sideformen *tus*. Det er et princip for denne ordbog at den kun bringer udtaler som dens medarbejdere selv har hørt og kontrolleret (brugervejledningen, s. 17). Det kan tages som et bevis på at singularisformen *tusse* faktisk har eksisteret i 1970'erne.

Nu er den forsvundet igen og ingen vil sige eller skrive *en tusse*. Konsekvensen bliver at den nye udgave af Retskrivningsordbogen, som kommer i 1996, kun vil have formen *tus*, med sideformen *tusch*, pluralis *tusser*, med sideformen *tuscher*.

Sprognævnet bliver indimellem beskyldt for at ville gøre hvilken som helst nyopdukket stave- eller udtaleform til godt og korrekt sprog. Det har naturligvis intet på sig.

Men her er der faktisk et enkelt eksempel hvor man kan beskyldes for at have fulgt folkets røst!

EB og EH

Hvor ofte er *jævnligt*?

Sprognævnet er blevet spurgt om hvad ordet *jævnlig* dækker i tidsmæssig forstand. Anledningen til spørgsmålet var et ventilationssvigt som medførte kvælningsdøden for 59 grise. Ifølge et EUDirektiv skal der hos svineopdrætteren være installeret et alarmsystem til at advare opdrætteren om svigt bl.a. i kunstige ventilationssystemer, og dette alarmsystem skal afprøves *jævnligt*, mens andre tekniske installationer som fx automatiske fodrings- og vandingsanlæg skal kontrolleres dagligt. I spørgerens tilfælde var der begået en fejl ved selve installationen af alarmsystemet, og da der tre år efter indtraf et ventilationssvigt, virkede alarmerne ikke.

Nævnets arbejdsudvalg behandlede spørgsmålet om betydningen af *jævnlig* og vedtog at svare følgende:

Synonymer til *jævnlig* er *hyppig* og *ofte*. I betydningen af *jævnlig* ligger der også et element af regelmæssighed. Det modsatte begreb er *sjælden*. Alle disse tidsbegreber er relative i modsætning til tidsangivelser som *daglig*, *årlig* og *aldrig*, som kan kaldes absolutte. Man bør altså ved en vurdering af hvad *jævnlig* står for, se hvilken sammenhæng ordet bruges i. Er der fx tale om frekvensen af vulkanudbrud, jordskælv og lign., kan *jævnlig* stå for årtier eller århundreder osv. fordi forestillingen om selve jordklodens alder spiller ind. Omvendt kan *jævnlig* stå for flere gange om dagen hvis der fx er tale om at tilse en syg i huset.

I Deres tilfælde må *jævnlig* ses i relation til EU-direktivets krav om *daglig* kontrol af visse andre tekniske installationer. Desuden er det rimeligt at skelne mellem alarmsystemer og selve de tekniske installationer som alarmsystemerne er sat til at kontrollere. Meningen med direktivets ordlyd må ud fra en almen-sproglig betragtning være at afprøvningen af alarmsystemet ikke behøver at blive foretaget i samme takt som kontrollen af de andre tekniske installationer. I Deres sammenhæng vil *jævnlig* formentlig af de fleste blive opfattet som sjældnere end *daglig*. Men selvom der burde have været mere præcise anvisninger i direktivet, fx *jævnligt*, *dog mindst en gang om året/måned/ugen*, kan kravet næppe siges at være opfyldt med en afprøvning hvert tredje år.

SPØRGSMÅL OG SVAR

Beslag

Spørgsmål: I radioen hørte jeg en politiadvokat udtale: »Vi har flere og flere *beslag*«. Det drejede sig om narkotikasmugling, og meningen var ganske tydeligt at politiet foretager flere og flere beslaglæggelser af narkotiske stoffer. *Beslag* er altså her brugt om resultatet af en beslaglæggelse eller om en portion af beslaglagte varer. Er denne brug af *beslag* en døgnflue, eller er det måske et gammelkendt politislangord?

Svar: Ordet *beslag* i den betydning De nævner, er opført i Ordbog over det Danske Sprog som betydning 4 i artiklen *Beslag* (bind 2, 1920). Ordet er dér bl.a. forklaret med synonymerne *konfiskation* og *beslaglæggelse*, og det oplyses at ordet i denne anvendelse hører hjemme i juridisk sprogbrug. Også i den store dansk-engelske ordbog af Vinterberg og Bodelsen (3. udg., 1990) er denne brug af ordet nævnt. Den identificeres dér med det danske ord *konfiskering*, der bl.a. oversættes til engelsk *seizure* og *confiscation*.

Ordet *beslag* i betydningen 'beslaglæggelse' (og dermed formentlig også i betydningen 'resultatet af en beslaglæggelse') er altså ikke nogen døgnflue, men snarere et gammelkendt ord, som dog næppe er kendt uden for juristers og politifolks fagsprog.

HGJ

Det eller der?

Spørgsmål: Hvilke regler er der for brugen af *det* og *der* når de indleder sætninger som »*Det/der* er varmt i stuen «?

Svar: I en sætning som *Det/der er varmt i stuen* giver det ikke nogen betydningsforskel om man bruger *der* eller *det*. Og grunden til at det ikke gør nogen forskel, er at der netop i dette tilfælde er tilføjet et led, nemlig *i stuen*, der tydeligt angiver det sted eller den lokalitet hvor *der/det* er varmt.

Har man derimod sætninger uden en sådan udtrykkelig stedsangivelse, er der en betydningsforskel afhængigt af om man bruger *der* eller *det*, fx

Der er varmt.

Det er varmt.

Bruger man her konstruktionen med *der*, betoner man at man udtaler sig om temperaturen et bestemt afgrænset sted, mens man med den tilsvarende *det*-konstruktion udtaler sig om vejret eller klimaet i al almindelighed. Sammenlign fx disse to sætninger:

I søndags var vi på besøg hos min fætter. Jeg skal love for *der* var varmt.

I søndags var vi på besøg hos min fætter. Jeg skal love for *det* var varmt.

I det første tilfælde udtaler man sig om varmen inde i fætterens hus (eller have, eller evt. det område eller kvarter han bor i). I det andet udtaler man sig om

vejret som sådant uden speciel tanke på den bestemte lokalitet man (tilfældigvis) opholdt sig i. Jævnfør også at man inde i en bygning kan sige *Pyh, hvor er der* (eller *her*) *varmt!*, men at man når man træder ud af bygningen og ud i det fri, snarere vil sige *Pyh, hvor er det varmt!*

HGJ

Ebeltoft

Spørgsmål: Da jeg gik i skole (jeg er 87 år), lærte vi at *Ebeltoft* skulle staves *Æbeltoft*. Vi fik den forklaring at *toft* betød 'have', så det betød altså 'æblehave'. Hvorfor og hvornår er det lavet om?

Svar: Den officielle stavemåde i dag er *Ebeltoft*. Den er fastsat af Stednavneudvalget og autoriseret af Statsministeriet i 1952. I de foregående 30 år var det dog stavemåden *Æbeltoft* der blev anbefalet af Stednavneudvalget. Og før den tid var det *E*-stavemåden der var den almindelige. Det er således *Ebeltoft* der er brugt i Postadressebogen fra 1869 og ligeledes i den første (delvis private) Postadressebog, som kom i 1830. Den ældste form vi kender, er fra 1301, og den er skrevet med *Æ*: *Æpplætøftæ*.

Det har altså svinget noget med stavemåden af navnet *Ebeltoft* i tidens løb. Men hvad enten navnet har været skrevet med *Æ* eller *E*, er det ordet *able* (frugten) der indgår som første del af det. Om den anden del, *toft*, oplyser Bent Jørgensen i sin Stednavneordbog (1994) at det har kunnet bruges om et 'areal beregnet til den enkelte landsbyboers huse og nyttehaver', og at den oprindelige betydning af *Ebeltoft/Æbeltoft*

har været 'bebyggelsesarealerne med æblerne'.

HGJ

Hver og hver anden dag

Spørgsmål: Jeg hører ofte folk sige: »Det sker hver og hver anden dag«, »Han kommer jo hver og hver anden dag«. Er der virkelig noget der hedder *hver og hver anden dag*, eller er det rent faktisk en grammatisk og sprogmæssig fejl?

Svar: Vi kender udtrykket *hver og hver anden dag* fra talesproget. Udtrykket findes også i en lidt anden form: *hver, hver anden dag*. Ingen af formerne er nævnt i Ordbog over det Danske Sprog, og vi har heller ingen skriftlige citater i Sprognævnets ordsamling. Der er ingen tvivl om at de to udtryk betegner hyppighed, men det er usikkert om de blot betyder 'tit', eller om de udtrykker en negativ vurdering i retning af 'for tit'.

Udtrykket *hver og hver anden dag* er logisk set noget vrøvl idet begrebet *hver dag* også omfatter begrebet *hver anden dag*, men det er ikke nødvendigvis sprogligt ukorrekt. Det minder om en anden vending fra talesproget: *hele tiden og så igen*, som betyder 'overdrevent hyppigt'. Har man sagt *hver dag* og *hele tiden*, har man jo fyldt målet. Men der ligger en stilistisk effekt i at overdrive og så at sige lade bægeret flyde over, jf. også udtryk som *tit og ofte* og *evig og altid*. Det vil altid afhænge af sammenhængen og situationen hvor drastisk man kan tillade sig at udtrykke sig. I den mere snakkesalige del af talesproget, hvor det først og fremmest gælder om at holde

munden varm, kan man støde på mange pudsigheder som det vil være urimeligt at vurdere efter et skriftsprogligt korrekthedsbegreb.

EB

Gjordemoder

Spørgsmål: I kirkebogen er indført for en af mine aner at »efter Gjordemoderens mening blev barnet hjemmedøbt«. Det troede jeg egentlig var en høre- eller skrivefejl, indtil jeg tilfældigvis møder *Gjordemoder* igen i et citat fra Johan Christian Hedegård: *Reise fra Kiøbenhavn til Weile Anno 1796* – refereret i Alfred Jeppesen: *Rejseliv i Danmark*, s. 112: »Du er nok vant til at kiøre efter Gjordemødre«. Er det en tidligere benyttet stavemåde for *jordemoder*, og giver det i øvrigt en anden betydning af ordet? Eller er det med *G*'et som med *P*'et i *Psalme*?

Svar: *Gjordemoder* er faktisk en form af ordet *jordemoder* og betyder det samme som dette ord. Formen *gjordemoder* er nævnt i Ordbog over det Danske Sprog, bind 9, 1927, under opslagsordet *jordemoder*. Det oplyses dér at den kendes fra 1744, og at den bl.a. er brugt af Blicher, Søren Kierkegaard og Carit Etlar (i *Gjøngehøvdingen*, 1853).

Førsteleddet *gjorde* i *gjordemoder* er dog ikke ordet *jorde* med et stumt *g* a la *p*'et i *psalme*. Der er derimod tale om et helt andet ord, nemlig ordet *en gjord*, der betyder 'rem'. Og når man har brugt dette ord i stedet for det oprindelige *jord*, skyldes det en misforståelse: Man har haft svært ved at forstå hvad ordet *jord* havde at gøre i betegnelsen for en

fødselshjælper (forklaringen er at fød- sler tidligere foregik på jorden eller på gulvet). For at få bedre mening i ordet har man så erstattet det »meningsløse« ord *jord* med ordet *gjord* der giver mulighed for at man kan opfatte *gjordemo- deren* som 'den der binder en gjord om den fødende eller svøber barnet'.

HGJ

Omhyggelighed eller omhu

Spørgsmål: Er der nogen forskel på betydningen af ordene *omhu* og *omhygge- lighed*, er der i øvrigt forskel på afled- ninger med endelsen *-hed* og ingenting, og er der en stigende tendens til at fore- trække *-hed*?

Svar: Brugen af *omhyggelighed* i stedet for *omhu* har været behandlet i Sprog- nævnets Årsberetning 1970/71. Det fremhæves her at de to ord ikke nødven- digvis betyder helt det samme. Ordet *omhu* betegner først og fremmest en pers- sons holdning over for en bestemt op- gave, mens *omhyggelighed* også kan bruges om en menneskelig karakter- egenskab. Ordet *omhu* kan således være mere konkret end *omhyggelighed*.

Hvad angår afledningsendelsen *-hed* generelt, har vi allerede fra 1973 et citat med sammensætningen *farlighedsloven* (Information 23.5.1973) og fra samme dag sammensætningen *farlighedspara- graf* (Information 23.5.1973) om et lov- forslag om at farlige voldsforbrydere skulle kunne dømmes til tidsubestemt internering for gerninger de endnu ikke havde begået. Her er afledningen tyde- ligt brugt om den generelle egenskab.

Med parret *unatur/unaturalighed* for- holder det sig således at *unatur* siden

midt i forrige århundrede har været brugt som antonym (dvs. ord der be- tyder det modsatte) til *naturalighed*, fx

det Haab, at hendes skjønnne *Natur- lighed* ikke har ladet hende see min *Unatur*. (Sibbern 1785-1872: Efter- ladte Breve af Gabrielis, 5. udg. 1893).

Måske har de negative dannelser be- tydning for brugen af afledningerne på *-hed*. Skal man danne et antonym til *omhu*, må det sandsynligvis blive *uom- hyggelighed*, *uomhu* går meget dårligt.

Generelt mener vi ikke at afledningerne på *-hed* specielt er på fremmarch i øje- blikket. De er så at sige altid til stede som en mulighed, hvad der giver an- ledning til mange øjeblikdannelser. Vi mener ikke der er grund til at kritisere sprogbugen på dette punkt.

VS

Adresse og telefoner

Dansk Sprognævn
Njalsgade 80
2300 København S

Fax
31 54 03 60

Giro
6 10 17 20

Abonnement mv.
35 32 89 83

Oplysning
31 54 60 11 (direkte ledning,
mandag-fredag 10-12 og 13-15)

Nyt fra Sprognævnet udgives af Dansk Sprognævn. Det udkommer 4 gange om året og koster 50 kr. (inkl. moms og forsendelse) for en årgang. Man kan kun tegne abonnement hos Sprognævnet.

Usignerede artikler og artikler med initialer giver udtryk for Sprognævnets mening. Artikler med navn giver ikke nødvendigvis i enhver henseende udtryk for Sprognævnets mening.

Eftertryk er tilladt når kilden angives.

Nyt fra Sprognævnet

1996/2 · juni

Ærkekøbenhavnsk eller ravjysk?	1
Mere om tiøren	5
Homeshopping.....	6
Hvad hedder Tycho Brahes borg på Hven?	8
Tus og tusse	10
Hvor ofte er <i>jævnligt</i> ?	11
Spørgsmål og svar	12

Næste nummer udkommer i september 1996.

Ansvarshavende redaktør:
Erik Hansen

Redaktionssekretær:
Vibeke Sandersen

ISSN 0550-7332
Tryk: Bianco Luno A/S, København